



CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜ
VE
İLAHİYAT FAKÜLTESİ DEKANLIĞI

Doğu-Batı İlişkisinin Entelektüel Boyutu

İBN RÜŞD'Ü YENİDEN DÜŞÜNMEK

2. CİLT

2009 - Sivas / Türkiye

İbn Rüşd'e Göre Aklî Kıyasın Temellendirilmesi ve Tasdik Yolları

Settling the Grounds of Rational Analogy and the Ways in Which it is Validated in Averroes

İbrahim Çapak

Giriş

Biz bu bildirimizde İbn Rüşd'ün kıyas özellikle de kıyasın temellendirilmesi hakkındaki görüşlerine yer vermek istiyoruz. Ayrıca İbn Rüşd'ün kıyasın zorunluluğu hakkındaki görüşlerine değinerek, konu ile ilgili Gazalî'nin görüşleri ile karşılaştırmalar yapıp, İbn Rüşd'un tasdik yolları dediği ve Kur'an'da geçtiğini ifade ettiği, burhan, cedel ve hitabete kısaca değinmeye çalışacağız.

Kıyas

İbn Rüşd, kıyasın Aristoteles'in *Birinci Analitikler*'de yaptığı tanımının aynısını vererek açıklamaya çalışmaktadır. Buna göre "Kıyas, bir sözdür ki kendisinde, bazı şeylerin [birden fazla şeyin] konulmasıyla, bu verilerden başka bir şey, sadece [bizzat] bu veriler dolayısıyla gerekli olarak (zorunlu olarak) çıkar."¹ İbn Rüşd, bu tanımları verdikten sonra verilerin öncül, çıkan şeyin sonuç olduğunu birden fazla şeyin konulmasından da bir öncül ile kıyasın yapılamayacağını kastedildiğini ifade etmektedir.² İbn Rüşd, "gerekli ya da zorunlu olarak" ifadesinin de kıyasın bazılarının zorunlu olarak sonuç verdiğini bazılarının ise zorunlu olarak sonuç vermediğini göstermek için kullanıldığını ifade eder. Zorunlu olarak sonuç vermeyen kıyasları da tümevarım (istikra), analogi (misal) ve bazen olumlu bazen de olumsuz sonuç veren kıyas şeklinde sıralar.³

İbn Rüşd'e göre kıyas en az iki öncülden oluşur. Tam kıyas (kamil) ve eksik kıyas (kamîl olmayan) olmak üzere ikiye ayrılır.⁴ Ona göre sonucun gerekliliğinin apaçık olması için öncüllerde konulmuş olanın dışında hiçbir şeye muhtaç olmayan kıyasa tam kıyas; kendileri, gerçekten, konulan terimlerden gerekli olarak çıkar, ama öncüllerde açıkça zikredilmemiş olan bir veya birçok şeylere muhtaç olan kıyasa eksik kıyas denir.⁵

İbn Rüşd, Aristoteles'te olduğu gibi bir kıyasın hangi durumlarda doğru sonuç verebileceği üzerinde ayrıntılı bir şekilde durur. Buna bağlı olarak kıyas

¹ Aristoteles, *Organon III, Birinci Analitikler* (Çev. H. Ragıp Atademir), İstanbul 1996, s. 5. Bkz. İbn Rüşd, *Telhisü Mantikü Aristo, Kitabu'l-Kıyas*, Beyrut 1992, s. 139.

² Aristoteles, *age.*, s. 5. Bkz. İbn Rüşd, *Telhisü Mantikü Aristo, Kitabu'l-Kıyas*, s. 139.

³ İbn Rüşd, *age.*, s. 139-140.

⁴ İbn Rüşd, *age.*, s. 140.

⁵ Aristoteles, *age.*, s. 5; İbn Rüşd, *age.*, s. 140.

şekillerini ortaya koyar. Kıyas şekillerinin altında yer aldığı *yüklemli kıyas*, ne sonuç ne de çelişğinin açıkça öncüllerde yer almadığı kıyastır. Bu tür kıyaslarda orta terim⁶ iki öncülü birbirine bağlar. Orta terim büyük önermede konu, küçük önermede yüklem olursa *birinci şekil*, orta terim her iki öncülde de yüklem olursa *ikinci şekil*, orta terim her iki öncülde de konu olursa *üçüncü şekil* oluşur. Orta terimin büyük önermede yüklem, küçük önermede konu olması *dördüncü şekil* olur. Fakat İbn Rüşd'e göre bu şekil ile doğrudan sonuç elde etme imkânı olmadığı için tabii olmadığı gibi burhani de değildir.⁷

İbn Rüşd, kıyas konusunu incelerken orta terim üzerinde önemle durmaktadır. Çünkü orta terim kıyasın en önemli unsurudur. Orta terim olmadan kıyası kurmak mümkün değildir. Biraz önce de ifade edildiği gibi İbn Rüşd'e göre orta terim bir kıyasta dört farklı şekilde bulunabilir. Her iki öncülde konu; her iki öncülde yüklem; büyük önermede konu, küçük önermede yüklem ya da bunun tersi olabilir. İbn Rüşd'ün orta terim için söylediklerine bakıldığında Aristoteles gibi kıyasın üç değil, dört şeklini kabul ettiği görülür. Ancak İbn Rüşd, yüklemli kıyasın tabii (temel) olarak üç şeklinin olduğunu, dördüncü şeklin Galen tarafından ortaya konduğunu ve tabii olmadığını ifade eder. İbn Rüşd'ün dördüncü şekli tabii görmemesinin temel nedeni insanların konuşmalarında bu şeklin doğrudan kullanımına rastlanmamasıdır.⁸

İbn Rüşd, kıyasın birinci, ikinci ve üçüncü şekillerinin tabii olduğu üzerinde önemle durarak, bunların tabiliğini gösteren örnekler vermektedir; her üç kıyas şekli ile ilgili verilen örnekler insanların bu şekilleri tabii olarak konuşmalarında kullandıklarını göstermektedir. Zaten İbn Rüşd'ün bu şekillerin tabiliği ile ilgili en önemli delili bunların insanların konuşmalarında tabii olarak yer almasıdır. Dördüncü şeklin tabii olmadığını ileri süren İbn Rüşd, bu şekil ile ilgili verdiği örneklerin hiç kimse tarafından tabii olarak algılanmadığı üzerinde durmaktadır.⁹ Aristoteles ve kendisinden önceki mantıkçılardan farklı olarak kıyasın dördüncü şekli üzerinde duran İbn Rüşd, bazı kaynaklarda yer alan Kur'an'dan bu şekle örnekler olmadığı için değil,¹⁰ bu şekil, tabii olmadığı yani insanlar onu günlük dilde kullanmadıkları için kabul etmemektedir.

İbn Rüşd, Aristoteles'e atıfta bulunarak yetkin yani mükemmel olan kıyas şeklinin kıyasın birinci şekli olduğunu ifade eder.¹¹ Aristoteles'e göre yetkin/mükemmel olmayan bütün kıyaslar, kıyasın birinci şekli ile mükemmelleştirilir. Çünkü birinci şeklin dışındaki bütün kıyaslar ya doğrudan

⁶ Orta terim için bkz. Nazım Hasırcı, "Kıyasta Orta Terim", *Felsefe Dünyası*, 2007/1, Sayı, 45, s. 142 vd.

⁷ Bkz. İbn Rüşd, *age.*, s. 233-234, İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, Ankara 2004, s. 166.

⁸ İbn Rüşd, *Telhisü Mantikü Aristo, Kitabı Analitika*, s. 152.

⁹ İbn Rüşd, *Telhisü Mantikü Aristo, Kitabı Analitika*, s. 171-173. Bkz. Ali Durusoy, "İbn Rüşd Felsefesinde Mantık Biliminin Yeri", Cumhuriyetin Kuruluşunun 75. Yılı Münasebetiyle Ölümünün 800. Yılında Uluslararası İbn Rüşd Sempozyumu, İstanbul 1998, s. 4.

¹⁰ Bkz. İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, s. 167.

¹¹ Bkz. İbn Rüşd, *Telhisü Mantikü Aristo, Kitabı Analitika*, s. 173.

doğruya ispatla ya da irca yoluyla sonuç verirler. Her iki halde de elde edilen sonuç birinci şekilden olur.¹²

İbn Rüşd'e göre kıyas, icma'dan daha fazla bir öneme sahiptir. Çünkü ona göre icma, belli dönemdeki nitelikli bütün âlimlerin aynı fikri paylaşımları neticesinde gerçekleşir, bu ise mümkün değildir.¹³ Ayrıca İbn Rüşd'e göre kıyas, burhandan daha geneldir. Çünkü her burhan kıyastır, fakat her kıyas burhan değildir.¹⁴

Akli Kıyasın Temellendirilmesi/Kıyasın Zorunluluğu

İbn Rüşd, akli kıyasın zorunluluğunu ortaya koymadan önce dinin mantık ve felsefeye olan bakışını ele almaktadır. *Faslu'l-Makâl* adlı eserinde İbn Rüşd, dini bakış açısı ile felsefe ve mantık ilimlerine bakmanın (nazar) mübah mı, yasaklanmış mı, yoksa emredilmiş mi olduğunu; eğer emredilmişse mendup olarak mı, yoksa vâcib olarak mı emredildiğini inceleme konusu yapmaktadır.¹⁵

İbn Rüşd'e göre var olanlar, onun sanatını bilmek suretiyle var ediciye delalet eder. Yaratıcının sanatı ne kadar mükemmel şekilde bilinirse, yaratıcıyı da bilmek o kadar mükemmel olur. Ona göre din var olanları değerlendirmeyi mendub saymış ve bunu teşvik etmiştir. Felsefenin görevi var olanlara bakmaktan ve varlıkların yaratıcıya delaleti bakımından onları değerlendirmekten başka bir şey değildir. Bu nedenle felsefe dolayısıyla mantık dini açıdan ya vacip ya da menduptur.

İbn Rüşd'e göre din, var olanları akıl ile değerlendirme ve bu yolla onların bilgisini araştırmaya teşvik eder. Bu duruma, işaret eden birçok ayetin varlığına dikkat çeken İbn Rüşd'e göre "Ey basiret sahipleri ibret alın"¹⁶ ayeti, akli kıyasın veya hem akli, hem şer'i kıyasın birlikte kullanılmasının zorunlu (vacip) olduğunu göstermektedir. Yine ona göre "Göklerin ve yerin melekûtuna ve Allah'ın yarattığı şeylere bakmazlar mı?"¹⁷ ayeti bütün var olanlara ibret nazarıyla bakıp değerlendirmeyi teşvik eden bir ayettir.¹⁸ Bakıp değerlendirmenin en iyi şekli de akli kıyasla yapılır.

İbn Rüşd, Allah'ın, kendisini bu bilgi ile temayüz ettirip şereflendirdiği kişilerden birisinin de İbrahim (as) olduğunu ifade eder. Bununla ilgili olarak "Biz, böylece İbrahim'e göklerin ve yerin melekûtunu gösteririz."¹⁹ ayetine yer vermektedir. Ayrıca İbn Rüşd, konuyla ilgili olarak "Bakmazla mı deveye; nasıl

¹² Aristoteles, *Organon III, Birinci Analitikler*, s. 23. Kıyasın ikinci, üçüncü ve dördüncü şekillerinin birinci şekle ircası ile ilgili bkz. Tahir Yaren, *Kıyası Yapısı*, Ankara 2003, s. 39 vd.

¹³ Muharrem Kılıç, *age.*, s. 237; *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*, (edt. M. M. Şerif) "İbn Rüşd" Ahmed Fuad el-Ehvani (Çev. İlhan Kutluen), İstanbul 1997, s. 304.

¹⁴ İbn Rüşd, *Telhisü Mantikü Aristo, Kitabı Analitika*, Beyrut 1992, s. 151. Ali Durusoy, agm., s. 4.

¹⁵ İbn Rüşd, *Faslu'l-Makâl*, (Çev. Bekir Karlığa) İstanbul 1992, s. 63; *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*, s. 303.

¹⁶ Haşr, 3

¹⁷ A'raf, 184.

¹⁸ İbn Rüşd, *age.*, s. 64.

¹⁹ En'am, 75

yaratılmıştır? Göğe nasıl yükseltilmiştir?"²⁰, "Onlar, göklerin ve yerin yaratılışını düşünürler."²¹ ayetlerine yer verir. O, bu ayetlerin insanları Allah'ı ve yaratıklarını düşünmeye davet ettiğini zikrederek, bunlar gibi birçok ayetin akli kıyasın zorunluluğunu gösterdiğini ifade etmektedir. Ona göre bu tür ayetler yaratıcıyı ve yaratıklarını düşünmeye davet etmektedir. Düşünce de kendi kendine değil akli kıyasla gerçekleşen bir şeydir. İbn Rüşd, zikredilen ayetlere dayanarak dinin var olanlara akıl vasıtasıyla bakmayı ve değerlendirmeyi zorunlu kıldığını ifade etmektedir. Ona göre bu bakma ve değerlendirme sadece kıyas ile olabilir. Kıyası, kısaca "bilinenden bilinmeyi çıkarmaktır" şeklinde tanımlayan İbn Rüşd, bizim var olanlara akli kıyasla bakmamızın zorunlu olduğunu vurgulamaktadır.²²

İbn Rüşd'ün burada ifade ettiği görüşlerin benzerini Gazalî'de de görmekteyiz. Gazalî burhan olarak isimlendirdiği kıyasın Kur'an kaynaklı olduğunu ifade etmektedir. Gazalî, kıyas şekillerini Kur'an'dan öğrendiğini şu sözlerle zikreder: "Ben bu ölçüleri Kur'an'dan öğrendim. Sonra onlarla bütün ilahi bilgileri hatta kıyamet günü diriliş ahvalini, kabir azabını, ehli fücurun maruz kalacağı azabı, taat ehlinin göreceği mükâfâtı o ölçülerle ölçtüm. Bunların hepsini Kur'an'a ve hadislere uygun buldum ve kesin olarak inandım ki Muhammed (a.s) sadıktır ve Kur'an haklıdır."²³

Gazalî'ye göre Hz. İsa ve Hz. Muhammed'den önce yaşamış bazı bilginler de kıyas şekillerini kullanmışlardır. Bu bilginler ise söz konusu ölçüleri İbrahim ve Musa (a.s)'ın suhuplarından öğrenmişlerdir.²⁴ Buna göre Gazalî, kıyas şekillerini Kur'an'dan çıkardığını ifade etmekle beraber, bunların Kur'an nazil olmadan önce de peygamberler yoluyla bazı toplumlar tarafından farklı isimlerle kullanıldıklarına dikkat çekmektedir.

Gazalî'ye göre, doğru ile yanlış ortaya çıkaran ölçülerin en doğrusu ve en adili olan Kıstasul-Müstakim, Allah'ın Kur'an'da zikrettiği ve Cebrail aracılığıyla peygamberlerine öğrettiği beş ölçüdür.²⁵ Gazalî'nin *Kıstasul-Mustakim* adlı eserinde, Kur'an ölçüleri olarak da isimlendirdiği²⁶ ve *Miyaru'l-İlm* adlı eserinde de kıyas çeşitleri ve şekilleri²⁷ dediği bu ölçüler Mizan-ı Teadül²⁸, Mizan-ı Telazüm²⁹ ve Mizan-ı Teanüd³⁰dir.³¹ Yani Aristoteles

²⁰ Çaşîye, 17

²¹ Al-i İmran, 191

²² İbn Rüşd, *age.*, s. 65, 69; *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*, s. 303.

²³ Gazalî, *Kıstasul-Mustakim*, Mısır 1900, s. 82-83.

²⁴ Gazalî, *age.*, s. 59.

²⁵ Gazalî, *age.*, s. 20.

²⁶ Bk. Gazalî, *age.*, s. 26.

²⁷ Bk. Gazalî, *Miyaru'l-İlm*, (nşr. Süleyman Dünya), Kahire, s.131,134.

²⁸ Mizan-ı Teadül (İktirani Kıyas): Buna Adalet-Müsavat Ölçüsü de denir. Gazalî, mizan-ı teadülü klasik mantıktaki iktirani kıyasın karşılığı, mizan-ı teadülün üç şeklini de iktirani kıyasın üç şeklinin karşılığı olarak ele almaktadır.

Şöyle ki, mizan-ı teadülün üç şekli olan;

a- Mizan-ı Ekber; İktirani kıyasın birinci şekli

b- Mizan-ı Evsat; İktirani kıyasın ikinci şekli

mantığında gördüğümüz, İbn Rüşd'ün de kabul ettiği yüklemli kıyas ve üç şekli, bitişik şartlı ve ayırık şartlı kıyaslardır. Gazalî, bu ölçülerin Allah tarafından konduğu, Cebrail (a.s) tarafından öğretildiği, Hz. İbrahim, Hz. Muhammed ve diğer peygamberler tarafından da uygulandığını ifade etmektedir.³² Bu ölçülerin Kıstas-ı Müstakim olduğunu ispatlamak için de mizan kelimesinin geçtiği Hadid 25. ve Rahman 1-8. ayetlerini örnek göstermektedir.³³ Gazalî'ye göre Hadid suresinin 25. ayetinde zikredilen "kitap" avam, "mizan" havas (seçkinler), "demir" ise fitne yapmak ve teviline kaçmak için kitabın müteşabih ayetlerine uyanlar içindir.³⁴ Yani kitap ile avam, mizan ile havas, demir ile de düşüncesizler yola gelir.³⁵ Buna göre kıyas şekilleri ile ilgilenmesi gerekenler havastan olmalıdır.

İbn Rüşd, akli bir temellendirme ile *Bidaye*'nin girişinde kıyasın gerekliliğini şu ifadelerle ortaya koymaktadır: "İnsanlar arasında ortaya çıkan olayların sonsuz olmasına karşın Peygamberimizin söz ve fiillerinin sınırlı olması ve sonsuz sayıda olan olayların sınırlı sayıda olanla karşılamanın imkânsızlığından ötürü akli delil, kıyasın sabit olduğunu kanıtlamaktadır."³⁶ İbn Rüşd'e göre dine inanıp onun var olanlara bakma konusundaki emrine uyan kişinin; akli kıyası bilmesi zörunludur. Bir fıkıhçının hükümleri derinliğine anlamak emrinden çeşitli türleriyle fıkhi kıyasları³⁷ ve bunlardan kıyasi olanlarla kıyasi olmayanları bilip ayırt etmesi gerektiği sonucunu çıkarması gibi; arif kişinin de var olanlara bakma emrinden; akli kıyas ve kıyasın türlerini bilmek gerektiği sonucunu çıkarması gerekir. Hatta arif kişi, buna daha çok layıktır. Çünkü fıkıhçı, Allah'ın "Ey basiret sahipleri ibret alın"³⁸ emrinden fıkhi kıyasın gerektiği hükmünü çıkardığına göre; Allah'ı bilen (ârif) kişinin bundan akli kıyası bilmek gerektiği hükmünü çıkarması çok daha uygundur.

c- Mizan-ı Asgar; İktirani kıyasın üçüncü şeklinin karşılığıdır. Bkz. Gazalî, *Kıstasü'l-Mustakim*, Mısır, 1900, s. 26; Refik Acem, *el-Mantik İnde'l-Gazalî*, Beyrut 1989, s. 159-160.

²⁹ Mizan-ı Telazüm: Bu isimlendirme klasik mantıkta bitişik şartlı kıyası karşılamak için gelmektedir. Bu kıyas şeklinin öncüllerinden biri bitişik şartlı diğeri ise yüklemli önermeden oluşur.

³⁰ Mizan-ı Teanüd: Gazalî, bu ifadeyi ayırık şartlı kıyaslar için kullanmaktadır. Bu kıyas, büyük öncülü ayırık şartlı önermeden oluşan kıyastır.

³¹ Gazalî, *Kıstasü'l-Mustakim*, s. 26; Refik Acem, *el-Mantik İnde'l-Gazalî*, s. 159-160.

³² Gazalî, *Kıstasü'l-Mustakim*, s. 26.

³³ Söz konusu ayetlerin anlamları şöyledir: "Andolsun, biz peygamberlerimizi apaçık olan ayetlerle gönderdik ve insanlar adaleti ayakta tutsunlar diye, onlarla birlikte kitabı ve mizanı da indirdik. Bir de kendisinde çetin bir sertlik ve insanlar için çeşitli yararlar bulunan demiri indirdik." (Hadid, 25). "Rahman olan Allah, Kur'an'ı öğretti. İnsanı yarattı. Ona beyanı öğretti. Güneş ve ay belli bir hesaba tabidir. Bitki ve ağaç O'na secde etmektedirler. Gök ise, onu da yükseltti ve mizanı koydu. Sakın mizanda haksızlık ve taşkınlık yapmayın." (Rahman 1-8)

³⁴ Gazalî, *Kıstasü'l-Mustakim*, s. 95.

³⁵ Gazalî, *age.*, s. 86.

³⁶ Bkz. İbn Rüşd, (*Bidayetü'l-Müctehid*, I, 16. İbn Rüşd, *ez-Zarûrî*, s. 124-132), Muharrem Kılıç, *İbn Rüşd'ün Hukuk Düşüncesi*, İstanbul 2005, s. 230'dan naklen.

³⁷ İbn Rüşd şer'î ya da fıkhi kıyası şöyle tanımlamaktadır: "Aralarında benzerlik (şebih) veya birleştirici bir sebep (illet) bulunduğundan ötürü, herhangi bir şeye verilen bir hükmün, hükmü bildirmeyen bir diğeri şeye taşınmasıdır." Bkz. İbn Rüşd, *Bidayetü'l-Müctehid*, I, 18; Muharrem Kılıç, *age.*, s. 231.

³⁸ Haşr, 3.

İbn Rüşd, akli kıyası (mantığı) asrısaadette kullanılmadığı için reddedenlerin gerekçelerinin yerinde olmadığını ifade eder. Ona göre hiç kimse akli kıyasın, asrısaadette bulunmadığı için bid'at olduğunu söyleyemez. Nitekim fıkhi kıyas ve türleri ilk asırdan sonra ortaya çıkartılmış olduğu halde bid'at olarak görülmemektedir. Akli kıyası aynı şekilde kabul etmemiz gerekir.³⁹

İbn Rüşd, bilgi kaynağı vahiy olan bir konuda o şeyin varlığını belirleme ya da geçersiz kılmada aklın hiçbir rolünün olamayacağını öne süren kıyas karşıtlarının öne sürdükleri argümanları da eleştiri konusu yapmaktadır.⁴⁰ Ona göre bizden önce hiç kimse akli kıyas ve türlerini araştırmamışsa bizim onu öncelikle araştırmaya başlamamız zorunludur. Akli kıyasın mükemmel olarak bilinmesi için sonra gelenlerin önce geçenlerden yardım beklemesi gerektiği açık bir gerçektir. Çünkü bir kimsenin fıkhi kıyas türlerini bilmek için muhtaç olduğu her şeyi bulup çıkarmasının zor olması gibi, akli kıyas konusunda kendiliğinden ve ilk baştan muhtaç olduğu her şeyi üstlenmesi de zor ve imkânsızdır.⁴¹ İbn Rüşd'ün akli kıyas ve diğer birçok konunun sadece belli dönem veya belli insanlar eksenli bilinip mükemmelleşmesinin mümkün olmadığı görüşünde olduğunu görüyoruz. Ona göre akli kıyas belli bir dönemde yaşayan insanların ortaya atıp mükemmelleştirebileceği bir şey değildir. Akli kıyasın mükemmel bir şekilde kullanılabilmesi için önceki milletlerin ortaya koydukları bilgilerden de istifade etmek gerekir. İbn Rüşd, böylece aslında akli kıyası yani mantığın İslâm dünyasında kullanılması gerektiğini, akli kıyasın hiçbir gerekçe ile reddedilemeyeceğini ortaya koymaktadır. Bu konuda İbn Rüşd şu ifadelere yer vermektedir: "Şayet bizden başkaları onu araştırmışsa yürüdüğümüz yolda, bizden önce geçenlerin bu konuda söylediklerinden yardım istememiz gerektiğinin üzerimize vacip olduğu apaçıktır. Bu başkalarının, dinde bizimle ortak olmasıyla olmaması farksızdır."⁴² İbn Rüşd, buna kurban kesmek için gerekli olan bıçak örneğini vermektedir. Ona göre bir alet olan bıçakla kurban kesmenin şahih olması için; bu aletin bizimle aynı dini paylaşan ve paylaşmayan kimseye ait olup olmadığına değil, bıçağın keskin olup olmadığına bakılır. Böylece İbn Rüşd, akli kıyas veya mantığın duhuli olduğunu yani Müslümanlar tarafından oluşturulmadığını ileri sürerek mantığa karşı çıkanların gerekçesini geçersiz kılmaktadır.⁴³

İbn Rüşd'e göre akli kıyasa dayalı düşüncüyü gerçekleştirmek, var olanları teker teker sıra ile araştırmak ve sonra gelenin önce gelenden bu konuda yardım istemesiyle mümkündür. İbn Rüşd, bu konuda geometri ve astronomiyi örnek vermektedir. Ona göre biz bir an geometri ve astronomi ile ilgili günümüze kadar gelen bilgileri yok sayarsak ve insanların en zekisi bile olsa

³⁹ İbn Rüşd, *Faslu'l-Makâl*, age., s. 67.

⁴⁰ İbn Rüşd, *ez-Zarûrî*, s. 130-13; Muharrem Kılıç, age., s. 236.

⁴¹ İbn Rüşd, *Faslu'l-Makâl*, age., s. 68.

⁴² İbn Rüşd, age., s. 68.

⁴³ İbn Rüşd, age., s. 69.

bir kişi de kendi kendine gök cisimlerinin şeklini, cirimlerinin miktarlarını ve birbirleriyle olan uzaklıklarını kavramak isterse; bu, onun için mümkün olmaz. Hatta ona "güneş yeryüzünden yüz eli veya yüz altmış kat büyüktür" dense o, bu sözü, söyleyenin deliliğinin belirtisi olarak görür. Hâlbuki bu husus burhan ve astronomi ilmi ile şüphe edilemeyecek şekilde ortaya konabilir.⁴⁴

İbn Rüşd'e göre fıkıh usulü ve fıkıhın kendisini göz önünde bulundurduğumuzda bunların birden değil, uzun bir zaman süreci diliminde tamamlandıklarını görürüz. Eğer bugün bir insan, yalnız başına İslâm medeniyetinin büyük bir kısmındaki mezheplerin mensuplarının aralarında cereyan eden tartışma ve ihtilafli meselelerle ilgili ortaya koydukları bütün delillere vakıf olmak isterse, o kimse gülünmeyi hak eder. Sadece ilmi san'atlarda değil, ameli san'atlarda da durum böyledir. Çünkü bir kişinin tek başına ortaya çıkarabileceği bir san'at yoktur. Buna göre bizden önce geçmiş olan ümmetlerden birinde burhan şartlarının ya da akli kıyasın gerektirdiği tarzda var olanlarla ilgili bir akıl yürütme ve değerlendirmeye rastlarsak, bu konuda onların söyledikleri ve kitaplarında yer verdikleri şeye bakıp değerlendirmemiz zorunludur.⁴⁵

İbn Rüşd'e göre, akli kıyası fitratındaki eksiklikten veya konuya bakışını (ve değerlendirme usulünü) kötü düzenlemiş olmasından, arzularının kendine baskın gelmiş olmasından, kendisinin o konuyu anlamasını sağlayacak bir öğretici bulamamış olmasından ya da bu nedenlerin hepsinin birlikte olmasından, hakikatten sapmış olmalarından dolayı insanları mantık ve felsefeden alıkoymak gerekmez. Böyle bir kişinin sapmasına sebep olan şey zati değil, arızî bir durumdan kaynaklanmaktadır. Bu nedenle zati (kendiliğinden) ve tabiatı bakımından yararlı olan şeyin, arazi olarak mevcut olan bir zarardan dolayı terk edilmesi doğru değildir.⁴⁶ Akli kıyas zorunlu olduğuna göre kurallarına uyularak akıl yürütüldüğünde yanlış bir sonuca varılması mümkün değildir. Diğer bir ifade ile mutlak kıyasın şekil ve kurallarını bilerek bir kıyas yapan kişinin yanlış sonuç elde etmesi mümkün değildir. Ancak akli kıyası ve şartlarını bilmeden yanlış bir sonuca varıldığında akli kıyasın reddedilmesi gerekmez. Çünkü burada yanlış sonucun elde edilmesi akli kıyasın kendisinden değil, bu kıyasın kurallarına göre hareket etmemekten kaynaklanmaktadır.

İbn Rüşd'e göre, arızî nedenlerden dolayı yanlış bir sonuca varmak sadece felsefe ya da akli kıyasta değil, diğer alanlarda da söz konusu olabilir. Örneğin, fıkıh ile ilgilenen birçok fıkıhçının takvasının azaldığı ve dünyaya daldığı söylenebilir. Fakat bu durum fıkıhın kendisinden değil, takvası azalan ve dünyaya dalan kişilerden kaynaklanmaktadır.⁴⁷

⁴⁴ İbn Rüşd, *age.*, s. 70.

⁴⁵ İbn Rüşd, *age.*, s. 69, 71.

⁴⁶ İbn Rüşd, *age.*, s. 72-73.

⁴⁷ İbn Rüşd, *age.*, s. 74.

Tasdik Yolları

İbn Rüşd'e göre insanlar, tasdik konusunda farklı tabiatlara sahiptirler. Kimisi burhan, kimisi cedel, kimisi de hitabi ifadelerle bir şeyi tasdik eder. Çünkü bütün insanların kabiliyeti aynı değildir.⁴⁸ Ona göre din, insanları burhan, cedel ve hitabi ifadelerle tasdike davet ettiğinden dolayı insanların bunlarla tasdiki yaygınlaşmıştır. "İnsanların bazılarının burhani, bazılarının cedeli bazılarının da hitabi yolla inanmaları, onların yaratılış ve algılamalarının farklılığından kaynaklanmaktadır" diyen İbn Rüşd konu ile ilgili "Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütlerle davet et ve onlarla en güzel olanla tartış."⁴⁹ ayetini örnek vererek hangi yolla olursa olsun davet şekline dikkat çekmektedir. Ancak İbn Rüşd, burhan ile delil ortaya koymanın çok önemli olduğunu ifade etmektedir. Çünkü ona göre burhani akıl yürütme metodu, dinin getirmiş olduğu ilkelere aykırı sonuçlara götürmez.

İbn Rüşd'e göre dinin da'vet ve teşvik ettiği bakış tarzı; kıyas türlerinin en mükemmeli ile yapılan ve en mükemmel bakış tarzını ortaya koyan burhandır. Din, Allah'ı ve onun diğer varlıklarını burhan ile bilmeyi teşvik ettiğine göre; Allah'ı ve diğer var olanları burhan ile bilmek isteyen kimsenin; öncelikle burhan türlerini⁵⁰ ve şartlarını, burhana dayalı kıyasın; cedel, hitabet ve mugalâtaya dayalı kıyastan ne ile ayırt edildiğini bilmesi zorunlu bir durumdur. Bu ise öncelikle, mutlak kıyasın ne olduğunu, kaç türü bulunduğunu, kıyası meydana getiren öncülleri ve bunların çeşitlerini bilmeden mümkün olmaz.⁵¹

İbn Rüşd'e göre burhana dayalı akıl yürütmenin ortaya koyduğu sonuç hakkında din tarafından ya bir şey söylenmiş ya da söylenmemiştir. Eğer herhangi bir şey söylenmemiş ise herhangi bir sorun yok. Fakat burhanın ortaya koyduğu sonuç hakkında din bir şey söylemiş ise burhanın ortaya koyduğu ya dine aykırı ya da uygun olur. Burhanın ortaya koyduğu sonuç dinin ortaya koyduğuna uygun ise yine sorun yok. Eğer burhanın ortaya koyduğu dinin ortaya koyduğundan farklı ise burada onun tevili⁵² araştırılır. İbn Rüşd'e göre fıkıhçı şer'i hükümlerin birçoğunda tevil yaptığına göre, burhani bilgiye sahip olan kişinin teville başvurması daha uygundur. Çünkü fıkıhçı sadece zanni kıyas

⁴⁸ İbn Rüşd, *age.*, s. 74.

⁴⁹ Nahl, 125

⁵⁰ Burhan'ın burhan-ı limmi ve burhan-ı inni olmak üzere iki çeşidi vardır. Burhan-ı limmi, bir şeyi illetleri ile ispat eden kıyastır. Diğer bir ifade ile müessirden esere, illetten ma'lûle yani sebepten sonuca akıl yürütme yolu ile düzenlenen burhandır. Burhan-ı inni, bir şeyi eseri ile ispat eden kıyastır. Yani eserden müessire, sonuçtan sebebe akıl yürütme yolu ile düzenlenen kıyastır. FArabî, *Kitabu'l-Burhan, Farabî'nin Şera'itu'l Yakiri*'i için de (nşr. Mübahat Türker-Küyel), Ankara 1990, s.70-71; Gazali, *Mi'yaru'l-İlm*, (nşr. Süleyman Dünya), Kahire, 1961, s. 243; İ. Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, s. 212.

⁵¹ İbn Rüşd, *Faslu'l-Makâl*, s. 66.

⁵² Te'villin anlamı; bir şeyi - benzeri veya sebebi veya sonucu veya birlikte olduğu, ya da mecazi söz türlerinin tanımında sayılan diğer şeylerden bir başkasıyla isimlendirme gibi Arap dilinde adet olan geleneği ihlal etmeksizin - , sözün delaletini, hakiki delaletinden çıkarıp mecazi delaletine götürmektir. İbn Rüşd, *age.*, s. 96

ile bir hüküm elde ederken, burhani bilgiye sahip olan kişi yakini kıyas ile hüküm elde eder.⁵³

İbn Rüşd'e göre dinin amacı, sadece gerçek bilgi ve gerçek ameli öğretmektir.⁵⁴ Öğretmek de mantığın temel iki alanı olan tasavvur ve tasdikten ibarettir.⁵⁵ Tasdik yolları da temelde, yukarıda da ifade edildiği gibi kıyasın kendilerinden oluştuğu burhani,⁵⁶ cedeli⁵⁷ ve hitabi⁵⁸ bilgilerden oluşmaktadır. Tasavvur ise ya bir şeyin bizzat kendisi veya örneği ile tasavvur olmak üzere ikiye ayrılır. İnsanların çoğu tabiatları itibarıyla burhan ve cedele dayalı akıl yürütmeleri kabul edecek durumda değildirler. Burhana dayalı akıl yürütmeyi öğrenmek zor olduğu için onun ehil olanlara öğretilmesi uzun zaman gerektirir. İbn Rüşd'e göre dinin amacı gerçek bilgi ve gerçek ameli herkese öğretmek olduğu için, tasdik ve tasavvur yöntemlerinin bütün yönlerini içermesi gerekir.

İnsanların çoğu hitabi ve cedeli tasdik yöntemlerini kullanır. Hitabi tasdik yöntemi, cedeli tasdik yönteminden daha geneldir. Burhan insanların çok azının başvurabileceği bir tasdik yöntemidir. Dinin asıl amacı havassın uyarılmasını gözden uzak tutmaksızın çoğunluğa önem vermek olduğu için hitabet ve cedele dayalı tasdik yöntemleri göz ardı edilemez.⁵⁹ İbn Rüşd'e göre zikredilen üç tasdik yolu da Ku'ran'da geçmektedir. Bu üç yola mensup olanlar sırasıyla filozoflar, kelimciler ve avamdır (cumhur). Filozoflar burhan, kelimciler cedel ehlidir. Avam ise meseleleri sadece örneklerle ve hayali düşünce şekliyle kavrayabilen hitabet ehlidir.⁶⁰

İbn Rüşd'e göre hitabet ehli olanlar, insanların çoğunluğunu oluşturur ve hiçbir şekilde teville başvuramazlar. Cedel ehli olanlar, ya sadece tabiatları ya da hem tabiatları hem adetleri itibarıyla cedelcidiler. Bu sınıfa dâhil olan insanlar teville başvurabilirler.⁶¹ Burhan ehli olanlar, kesin (yakini) tevil ehli olanlardır. Bunlar, hem tabiatları itibarıyla, hem de hikmet san'atı bakımından burhan ehlidirler. Burhan ehli olanların yaptıkları tevilin, avam bir yana, cedel ehli olanlara bile açıklanması doğru değildir.⁶²

⁵³ İbn Rüşd, *age.*, s. 76.

⁵⁴ İbn Rüşd, *age.*, s. 100.

⁵⁵ Bkz. Hacı Kaya, *İbn Rüşd'de Metodoloji*, (Basılmamış Y. Lisans Tezi) İstanbul 2007 s. 69-70.

⁵⁶ Kesinlik ifade eden yani yanlışlığı söz konusu olmayan öncüllerden oluşan kıyasa burhani kıyas denir. Burhani kıyasa, evveliyat, mahsusat, tecrübiyat, mütevatirat ve fitriyattan olan bilgiler kullanılır. Bkz. Gazalî, *Makadidu'l-Felasife*, (thk. Süleyman Dünya) Mısır 1961, s. 110. İbn Rüşd, *Makâlat fi İlmi Mantık ve İlmut-Tabii*, Mağrib, s. 211-212. İbn Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri* (haz. Süleyman Uludağ) İstanbul 1985, s. 98'deki dip not. Burhan sureti ve maddesi örtüşen bir kıyastır. Burhanda kıyas kurallarına uyulur ve öncüller deneyeyle doğrulanır. Bkz. İbn Rüşd, *Telhisu'l-Burhan* (Nşr. A. Bedevi), Kuveyt 1984, s. 422. Ali Durusoy, *agm.*, s. 4.

⁵⁷ Cedel, öncülleri meşhurattan (meşhur bilgilerden) oluşan kıyastır. İbn Rüşd, tecrübeye dayalı olan öncüllerden oluşan kıyasa da cedeli kıyas demektir. Bkz. İbn Rüşd, *Telhisü Mantikü Aristo, Kitabü Abalitika'l Evvel ev Kitabü'l Kıyas*, (thk. Cırar Cehami), Beyrut 1992, s. 509-510; Gazalî, *Mi'yarü'l-İlm*, s. 184. İbrahim Çapak, *Gazalî'nin Mantık Anlayışı*, Ankara 2005, s. 242. Ali Durusoy, *agm.*, s. 5.

⁵⁸ Hitabet, meşhurat, zanniyat ve makbulattan oluşan öncüllerin kullanıldığı kıyas çeşididir. Bkz. Gazalî, *Makadidu'l-Felasife*, s. 111-112. Ali Durusoy, *agm.*, s. 5.

⁵⁹ İbn Rüşd, *Faslu'l-Makâl*, s., 102. Bkz. *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*, s. 304.

⁶⁰ *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*, s. 304.

⁶¹ İbn Rüşd, *Faslu'l-Makâl*, s., 104. Bkz. Alain de Libera, *Ortaçağ Felsefesi*, (Çev. Ayşe Meral) İstanbul 2005, s. 159.

⁶² İbn Rüşd, *age.*, s., 105.

Sonuç

İbn Rüşd; kıyası tam ve eksik olarak ikiye ayırmaktadır. Tam kıyas hiçbir şekilde yanlış sonuç vermeyen, eksik kıyas ise yanlış sonuç verebilen kıyastır. İbn Rüşd yüklemli kıyasın üç değil, dört şeklini kabul eder. Ancak ona göre dördüncü şekil insanların konuşmalarında tabii olarak kullanılmadığı için kullanışsızdır. Diğer mantıkçılarda olduğu gibi İbn Rüşd'ün mükemmel gördüğü kıyas şekli I. şekildir. Çünkü I. Şekil hem tümel olumlu ve tümel olumsuz, hem de tikel olumlu ve tikel olumsuz sonuç veren tek şekildir. İbn Rüşd'e göre akli kıyas zorunludur ve hakikate götüren en doğru akıl yürütme şeklidir. İbn Rüşd, akli kıyasın zorunluluğunu Gazali'de olduğu gibi bir takım ayet ve akıl yürütmelerden hareketle ortaya koymaktadır. Ona göre, akli kıyas her şeyi bilme özellikle de yaratıcıyı bilme konusunda zorunludur. Çünkü yaratıcı, yaratıkları ile biliniyor yaratılanları görüp akli kıyası kullanarak onu tasdik ederiz. Herkesin akli kıyası kullanma durumu olmayabilir çünkü insanların yaratılışları birbirlerinden farklıdır. Kimi burhan, kimi cedel, kimi de hitabet ile bir şeyi tasdik eder. Tasdiklerin en güvenilirini burhan ile yapılandır. İbn Rüşd, kıyası, burhandan daha genel olarak görür. Çünkü kıyas olup burhan olmayan akıl yürütme şekilleri vardır. Dolayısı ile bütün kıyaslar, yakini sonuçlara götürmeyebilir.

Kısaca kıyasın şekillerine bakmak konu açısından faydalı olacaktır.

Kıyasın birinci şekli

Eğer orta terim, küçük önermede yüklem, büyük önermede konu olursa kıyasın birinci şekli olur. Örneğin

Her C, B'dir.

Her B, A'dır

O halde her C, A'dır.

İlk iki öncül kabul edildikten sonra üçüncü önerme yani sonuç tabii olarak kabul edilir. İbn Rüşd'e göre Aristoteles, bu düzeni birinci şekil olarak isimlendirir.⁶³ Kıyasın öncüllerinin ya her ikisi tümel, ya her ikisi tikel veya belirsiz ya da biri belirsiz diğeri tikel olur. Önemelerin, içerisinde buldukları nitelik ve niceliğe göre modları oluşur. Aristoteles'te olduğu gibi İbn Rüşd'e göre de kıyasın birinci şeklinin dört modu vardır.⁶⁴ Kıyasın birinci şekli dört ayrı şekilde yani tümel olumlu, tümel olumsuz, tikel olumlu ve tikel olumsuz olarak sonuç verdiği için İbn Rüşd dâhil bütün mantıkçılar tarafından mükemmel kıyas şekli olarak kabul edilir.⁶⁵

Kıyasın ikinci şekli

Orta terimin her iki öncülde de yüklem olarak bulunmasına kıyasın ikinci şekli denir. İbn Rüşd, kıyasın bu şeklinde yüklem ya her iki öncülde de

⁶³ İbn Rüşd, *age.*, 152, Aristoteles için bk., *Organon III, Birinci Analitikler* s. 13-14. Gazali, kıyasın birinci şeklini *Kıyas'ta* adalet-müsavat ölçüsünün (iktirani kıyas) büyük ölçüsü (mizan-ı ekber) olarak isimlendirmekte bütün örneklerini Kur'an'dan seçerek kıyasın bu şekline uygulamaktadır. Ona göre bu ölçü, Hz. İbrahim'in ölçüsüdür ve Hz. İbrahim bu şekli Nemrut'a karşı kullanmıştır. Biz de bu kıyasın bu şeklini Kur'an vasıtasıyla ondan öğreniyoruz. Bkz. Gazali, *Kıyas'ta Mustakim*, Mısır, 1900 s. 31.

⁶⁴ Kıyasın birinci şeklinin modları için bk. İbn Rüşd, *age.*, 153-155.

⁶⁵ İbn Rüşd, *age.*, s. 158; Aristoteles, *age.*, s. 13.

olumlu veya olumsuz veya öncüllerden birinde olumlu diğerinde olumsuz ya da belirsiz olarak bulunabileceğini ifade etmektedir.⁶⁶ Bu şekle şu örnek verilebilir:

Her C, B'dir.

Hiçbir A, B değildir.

O halde hiçbir A, C değildir.

Kıyasın bu şekli, birinci şekilde olduğu gibi dört farklı şekilde sonuç vermediği için mükemmel şekil olarak kabul edilmez. İbn Rüşd, kıyas şekillerini incelerken bu kıyas şekillerinin diğer bir ifade ile modlarının nasıl sonuç verebilecekleri üzerinde ayrıntılı bir şekilde durmaktadır.⁶⁷

Kıyasın Üçüncü Şekli

Orta terimin her iki öncülde de konu olarak bulunmasına kıyasın üçüncü şekli denir. Bu şekil de birinci ve ikinci şekil gibi tabiidir yani konuşmalarda tabii olarak kullanılır. Kıyasın bu şekli de mükemmel değildir. Çünkü birinci şekilde olduğu gibi dört farklı şekilde sonuç vermiyor. Fakat şartlarına uyulduğunda doğru sonuç verir. Bu şeklin beş modu vardır.⁶⁸ Kıyasın bu şekli, küçük önermesi olumlu ve tikel olduğu zaman doğru sonuç verir.⁶⁹ Kıyasın bu şekline şu örnek verilebilir.

Her B, C'dir.

Her B, A'dır.

O halde bazı A'lar C'dir

İki olumsuz, iki tikel ve iki belirsiz öncülden sonuç çıkmaz. Eğer belirsiz öncül, tikel öncül kuvvetinde ise bir belirsiz ve bir tikel öncülden de sonuç çıkmaz. Buna göre kıyas öncüllerinden biri tümel olumsuz, diğeri olumlu olursa kıyas daima sonuç verir. Bu durum küçük önermesi tümel, büyük önermesi tikel olan şekil için de geçerlidir. Küçük önermesi olumsuz olan üçüncü şekilde durum şöyledir.

Hiçbir C, B değildir.

Her B, A'dır. Bu iki önerme döndürülür ve şu şekle dönüşür:

Bazı A'lar B'dir.

Hiçbir B, C değildir.

O halde bazı A'lar C değildir.⁷⁰

Birinci şekil dört halde yani tümel olumlu, tümel olumsuz, tikel olumlu ve tikel olumsuz (A, E, I, O) olarak sonuç verirken, ikinci şekil, tümel olumsuz ve tikel olumsuz (E,O), üçüncü şekil tikel olumlu ve tikel olumsuz, dördüncü şekil ise (2. modu olan A E E hariç) tikel olumlu ve tikel olumsuz (I, O) olarak sonuç vermektedir.⁷¹

Hulfi kıyas üzerinde kısaca duran, hulfi kıyasın şartlı ve yüklemli yani kıyasın üç şeklinden birinden oluştuğunu ifade eden⁷² İbn Rüşd, şartlı kıyasları

⁶⁶ İbn Rüşd, *age.*, s. 159

⁶⁷ Bkz. İbn Rüşd, *Telhisü Mantikü Aristo, Kitabu Analitika*, s. 160-162.

⁶⁸ İbn Rüşd, *age.*, s. 165.

⁶⁹ İbn Rüşd, *age.*, s. 170.

⁷⁰ İbn Rüşd, *age.*, s. 171

⁷¹ bk. İbn Rüşd, *age.*, s. 173, Gazalî, *Mi'yarü'l-İlm*, s. 147; İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, s. 166.

⁷² İbn Rüşd, *age.*, s. 234.

daha ayrıntılı bir şekilde incelemektedir. Ona göre şartlı kıyas yüklemli kıyastan müstağni olamaz. Şartlı kıyas istisnalsal ve ayrık şartlı olmak üzere iki kısma ayrılır:

İstisnalsal kıyas (bitişik şartlı kıyas). İki farklı önermenin şart edatıyla birleştirilmesinden oluşan kıyastır. Örneğin,

Eğer Güneş doğarsa aydınlık olur.

Bu önermenin ilk kısmı mukaddem, ikinci kısmı ise tali olarak isimlendirilir. Bu kıyas iki sınıf (mod)dur. Birinci modu, mukaddemin aynının istisna edilmesiyle talinin aynısını sonuç vermesidir. Örneğin,

Eğer Güneş doğarsa aydınlık olur.

Fakat Güneş doğmuştur.

O halde gündüz olmuştur.

İkinci modu, talinin onaylanmamasıyla (istisna edilmesi) mukaddemin karşıtı sonuç verir.

Eğer Güneş doğarsa gündüz olur.

Fakat gündüz mevcut değildir

O halde güneş doğmuş değildir.

İbn Rüşd, bitişik şartlı kıyasın sadece sonuç veren modları üzerinde durmaktadır. Sonuç vermeyen mukaddemi onaylamama ve taliyi onaylama üzerinde durmamaktadır.⁷³

Ayrık Şartlı Kıyas

Büyük öncülü ayrık şartlı önermeden oluşan kıyaslara ayrık şartlı kıyas denir. Bu tür kıyaslarda yer alan birinci öncülün mukaddem ve talisi aynı anda gerçekleşmez yani birinin varlığı diğerinin yokluğunu gerektirir. Bu kıyaslarda "veya", "ya... ya da..." gibi eklemler kullanılır. Örneğin,

Şimdi ya gecedir ya da gündüzdür.

Ayrık şartlı kıyas dört sınıf (darb)dır. Mukaddemin aynısı istisna edilirse talinin karşıtı (mukabili) sonuç verir. Tali aynıyla istisna edilirse mukaddemin mukabilini sonuç verir. Mukaddemin mukabili istisna edilirse taliyi sonuç verir. Talinin mukabili istisna edilirse mukaddemi sonuç verir. Şöyle ki,

Şimdi ya gecedir ya da gündüzdür.

Fakat gece değildir.

O halde gündüzdür.

Gündüz değildir.

O halde gecedir.

Gecedir.

O halde gündüz değildir.

Gündüzdür.

O halde gece değildir.⁷⁴

⁷³ İbn Rüşd, *Telhisü Mantikü Aristo, Kitabu Analutika*, s. 234-235; bk. İbrahim Emiroğlu, *age.*, s. 169-170

⁷⁴ İbn Rüşd, *Telhisü Mantikü Aristo, Kitabu Analutika*, s. 235.